

מיכאל גרינצויג

שמות יישובים בראשי תיבות

השימוש בראשי התיבות בשמות מקומות על מפת הארץ לא זכה עד כה להתייחסות במבט כולל. התופעה הייתה נפוצה ביותר בשנות החמישים והשישים עת התמלאה הארץ ביישובים רבים בעקבות העלייה ההמונית, אך היא החלה עוד בשנות השלושים של המאה הקודמת. במאמר זה נעשה ניסיון למנות את כל היישובים הללו ולמיון את השמות הן מבחינת הצורה הן מבחינת המשמע. בסיום נעיר על תופעה נוספת הרווחת בימינו והיא השימוש החולך וגדל לכתוב שמות של ערים ומקומות בראשי תיבות ולקצר בכך את השם. מרבית השמות הללו נכתבים אמנם בראשי תיבות אך נקראים במלוא תיבותיהם.

ראשי תיבות תפקידם לקצר, אך לפעמים מקשים על הפענוח. לראשי תיבות יש גם מטרה נוספת והיא לשמש סימנים מנמוטכניים כדי להקל על זכירת הפרטים. משום כך ניתנו בספרות התנאים והאמוראים הסימנים לעשר המכות – דצ"ך עד"ש באח"ב, וכן גם הסימן יקנה"ז (יין קידוש, נר, הבדלה, זמן) לציון סדר הברכות בהבדלה של חג החל במוצאי שבת. כמו כן דורשים חז"ל מילים שמלכתחילה אינן ראשי תיבות כראשי תיבות, לדוגמה בסיפור על אודות דוד שאמר על שמעי שקללו "קללה נמרצת", דורשים שם את המילה "נמרצת" כראשי תיבות: נואף, מואבי, רוצח, צורר, תועבה (שבת קה, ע"ב) ראשי תיבות מופיעים לרוב החל מתקופת האמוראים, המשך בספרות הגאונים, בספרות ימי הביניים ובספרות החסידית ועד ימינו כמוכּן.

כיום נוהגים לציין את ראשי התיבות בגרשיים, אולם בכתביהיד של התלמוד מופיעות נקודות מעל ראשי התיבות.

חלק מראשי התיבות הפכו להיות לקסמות לעצמן. כך המילה "תפוז" שכבר אין כותבים אותה בגרשיים, כך "תפוד",¹ וכך הדרגה הצבאית "סמל".² נראה כי ראשי תיבות אלה נתאזרחו כלקסמות כיוון שהן בנויות על פי משקל עברי, ובחלקן אף מזכירות שורש עברי. במאמר זה אבחן את השימוש בראשי תיבות בשמותיהם של יישובים בארץ ישראל, במיון לסוגים שונים.

הממצאים: שמות היישובים, שנות ייסודם ומיקומם

מכלל שמות המקומות על מפת הארץ השמות שלהלן נמצאו מורכבים מראשי תיבות:³

אבני איתן (1974), אבן יהודה (1932), קיבוץ אפעל (1947),⁴ ארגמן (1971) שנת האיזרוח של האחזות הנח"ל, בית חגי (1983), כך נקרא המקום בתחילה דיון על שם זה בהמשך), בני עי"ש (1958), בני רא"ם (1949), בסמ"ה (מועצה מקומית 1996), גבעת ח"ן (1933), גבעת כ"ח (1950), גבעת ניל"י (1953), דוב"ב (1963), דורות (1941), יד רמב"ם (1955), ייט"ב (1970), יעף (1968 – קובץ תקנות 6869), כפר אז"ר (1932), כפר ביל"ו (1932), כפר הרא"ה (1933), כפר הרי"ף (1956), כפר חב"ד (1949), כפר מל"ל (1914), כרם מהר"ל (1949), מצפה אבי"ב (1981), נוה אטי"ב (1971), ניל"י (1981), ניר ח"ן (1956), נתיב הל"ה (1949), עין הנצי"ב (1946), פלמחים (1949), פעמי תש"ז (1953), תלמי ביל"ו (1953)

סך הכול נמצאו 31 שמות. עוד שלושה שמות קשורים לתופעה זו: ברקאי (1947) – שנוצר כראשי תיבות, אך לא נקלט ככזה, קליה (1929), הוקם מחדש 1968. שמלכתחילה לא נקבע כראשי תיבות, אך הם נוספו

- 1 ראו אבן שושן, תש"ל, כרך ג, עמ' 1469, מילה זו היא קיצור של "תפוח אדמה" (בצד "תפוא"א), אך אינה שכיחה בדיבור וממוקמת במשלב גבוה.
- 2 ראו עליה קוטשר, תשכ"ה, עמ' 72.
- 3 ליד השמות צוינו בסוגריים שנות ההקמה של היישוב. כמו כן נכתבו השמות כפי שמופיעים באטלס ההתיישבות בישראל בעריכת ח' ביתן (2004). מהכתיב שם עולה שאין תמיד הקפדה על רישום גרשיים.
- 4 על אדמותיו הוקמה רמת אפעל שהפכה לשכונה של רמת גן.

לו בהמשך,⁵ ו"בית חגי" שניתן מלכתחילה על שמם של חנן, גרשון ויעקב – חנן קרוטהמר, גרשון קליין ויעקב צימרמן, תלמידי ישיבת ההסדר שנרצחו בקרבת מקום, אולם ועדת השמות לא אישרה שם זה בטענה שיש להימנע ממתן שמות המנציחים אנשים בני זמננו. ועדת השמות קבעה את השם בית חגי על שם חגי הנביא.⁶ מאז אין יותר שמות יישובים בראשי תיבות המנציחים אנשים בני זמננו, וזאת אף שעוד בשנת 1981 אושרו שמות כאלה, כמו נוה אטי"ב ע"ש אברהם המאירי, טוביה שרקיןגר, יאיר אלגרנטי ובנימין חרד שנפלו בעת ששרתו בסירת אגוז, ועוד קודם לכן ייט"ב וכן ארגמן ואבני איתן.

השימוש בראשי תיבות לציון שמות יישובים חדש יחסית. היישוב הראשון שכונה בראשי תיבות היה כפר מל"ל (1914), אך היה זה היישוב היחיד מסוגו. בשנות השלושים הוקמו חמישה יישובים שכוננו בראשי תיבות, בשנות הארבעים – תשעה יישובים, בשנות החמישים – שמונה יישובים, בשנות השישים שלושה יישובים, בשנות השבעים – ארבעה יישובים, בשנות השמונים – שלושה יישובים ובשנות התשעים – יישוב אחד.

נראה שהשנים הפוריות במתן שם בראשי תיבות היו שנות ה-40 וה-50. אלה היו גם שנות ההתיישבות שבהן גדלה מפת ההתיישבות בעיקר עקב העלייה הגדולה. עם הקמת המדינה מנציחים גם את הנופלים במערכות ישראל וגם את נרצחי פעולות האיבה, בעוד שטרם הקמת המדינה ראשי התיבות הם בעיקר של עסקנים, סופרים, רבנים וארגונים. החל משנות השישים ניכרת ירידה במספר שמות היישובים בראשי תיבות, ובשנות התשעים אנו מוצאים רק את שמה של המועצה האזורית בסמ"ת. את השפע היחסי בראשי תיבות בשנות הארבעים והחמישים אפשר אולי להסביר כחלק מתופעה שרווחה בשנים אלה, במיוחד בצבא.

5 על כך ראו הדיון בהמשך.

6 ראו ביתן, 2004, עמ' 66. מן הראוי לציין שקברו של חגי הנביא מזוהה בהר הזיתים, ואין לו קשר למקום. נראה שמה שגרם כאן הוא הניסיון לשמר את השם "חגי".

מעניין לציין את מיקום היישובים. בטרם קום המדינה מיישבים בעיקר את אזור מישור החוף, השרון ועמק בית שאן. ואכן מרבית היישובים מצויים שם. לא מצאנו בתקופה זו יישובים בעלי ראשי תיבות בעמק יזרעאל ובגליל. בשנות החמישים, שנות העלייה ההמונית, המפה היישובית של הארץ גדלה והתיישבות החדשה היא בעיקר במישור החוף הדרומי בשפלה ולאורך הגבולות, ואכן מרבית היישובים בעלי שמות עם ראשי תיבות משנים אלה מצויים במישור החוף הדרומי, בצפון מערב הנגב ובגליל העליון לאורך קו הגבול עם לבנון. לאחר מלחמת ששת הימים אנו מוצאים מספר יישובים בגולן, בדרום הר חברון ובבקעה. בהרי ירושלים ובשומרון וכן בדרום לא נמצאו שמות עם ראשי תיבות. אין כאן העדפה לחבל ארץ מסוים. פיזור השמות הוא בהתאם לאזורי ההתיישבות המרכזיים באותן שנים.

כיצד כותבים?

כאמור, חלק מהשמות מופיעים במפות וכן באטלס השמות ללא גרשיים אף שמדובר בראשי תיבות. כך, לדוגמה, אבני איתן, פלמחים ועוד כיוצא באלה.⁷ אך כפר מל"ל, כפר אז"ר, כפר הרוא"ה, נתיב הל"ה, ניל"י ועוד באים בגרשיים כדין. שם היישוב יעף נכתב בשלט הכניסה ליישוב בצורה י.ע.פ. אף שאמור היה להיכתב בגרשיים על פי כללי הכתיב של האקדמיה ללשון העברית. ננסה להציע לכך הסבר בהמשך.

חלוקה מבחינה צורנית וחלוקה מבחינת המשמע

אפשר לחלק את השמות על פי הצורה לשני סוגים: (1) צירופי סמיכות – ברובם המילה בראשי התיבות היא הסומך: אבני איתן, בית חג"י, בני עי"ש, בני רא"ם, גבעת ח"ן, גבעת כ"ח, גבעת ניל"י, יד רמב"ם, כפר אז"ר, כפר ביל"ו, כפר הרא"ה, כפר הרי"ף, כפר חב"ד, כפר מל"ל, כרם מהר"ל, נוה אטי"ב, נתיב הל"ה, ניר ח"ן, עין הנצי"ב, פעמי תש"ז, תלמי ביל"ו. רק שם אחד מצאתי שראשי התיבות שלו באים במילת

7 על פי מפת ישראל, בהוצאת המרכז למיפוי ישראל, משנת 1998.

הנסמך – אבן יהודה ע"ש אליעזר בן יהודה. (2) לעומתם, שמות חד-אבריים: אפעל, ארגמן, בסמ"ה, ברקאי, דוב"ב, דורות, ייט"ב, יעף, פלמחים, קליה.⁸

מבחינת המשמע, רוב השמות הם נוטריקון של שמות אנשים: ארגמן – ראשי תיבות של שני לוחמים שנפלו בבקעה (אריק רגב, גד מנלה) וייט"ב (יד יצחק טבנקין), דורות – ע"ש דוב רבקה ותרצה, בני משפחת הוז שנהרגו בתאונת דרכים, דוב"ב (דוד בלוך בלומנפלד). אפעל, יעף, פלמחים וקליה אינם על שם אנשים אך מרבית השמות האלה נקבעו כך שהקורא מזהה מילה עברית בעלת שורש ומשקל עבריים, ולכן ייתכן שזו גם הסיבה שבחלק מהמקרים לא סומנו בהם הגרשיים.

מבין האישים רבים הם הרבנים והסופרים ואנשי ציבור הקשורים לתנועה הציונית ולהתיישבות: אז"ר (אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ), בני עיי"ש (עקיבא יוסף שלזינגר), גבעת ח"ן ע"ש חיים נחמן ביאליק, יד רמב"ם (רבי משה בן מימון), ייט"ב (יד יצחק טבנקין), כפר מל"ל (משה לייב לילינבלום), כפר הרא"ה (הרב אברהם הכהן קוק), כפר הרי"ף (ר' יצחק אלפסי), כפר רא"ם (הרב אברהם מרדכי אלתר), כרם מהר"ל (מורנו הגדול ר' ליווא), מצפה אבי"ב (אברהם יעקב ברוור), עין הנצי"ב (נפתלי צבי יהודה ברלין).

שלושה יישובים – אבני איתן, בית חג"י (בתחילת היווסדו, לפני השינוי) ונווה אטי"ב – קרויים על שם קבוצה של נופלים: נווה אטי"ב (אברהם המאירי, טוביה שרקינגר, יאיר אלגרנטי – לוחמי סירת אגוז שנפלו בקרבת מקום; אבני איתן ע"ש אבנר גוברין, בני חנני, יהודה אריה, אילנה בולה, יונה סובר, תמר נחמה דרור, נחמה עשירה, בית חג"י (חנן קרוטהמר, גרשון קליין ויעקב צימרמן). לכאן ניתן גם לשייך את השם דורות שהזכרנו לעיל.

השמות שלא נקראו על שם אנשים הם אלה: פלמחיים על שם הפלמ"ח (פלוגות מחץ), בסמ"ה – נולד מחיבור של שלושה יישובים:

8 לפירושם של חלק מהשמות ראו גם זיו, תשס"ה, בערכיהם.

ברטעה, עין איסלהל ומועאווייה. יעף – יישוב ששמו מאגד בתוכו שלושה יישובים הנמצאים בסמוך אליו: כפר יעבין, עזריאל, פורת.

ברקאי⁹ נקרא על שם כוכב השחר, אך הוא גם קיצור של "בני עבודה רומניה קיבוץ ארץ ישראל". שם זה הוצע מלכתחילה על ידי פרופסור נתן מארק, יליד רומניה. הקבוצה הרומנית הגיעה לאזור לאחר השואה וראתה בהתיישבות מעין אור ראשון שזרח לאחר השואה, כך שיש בשם עניין סמלי, אם כי נראה שראשי התיבות לא נקלטו.

ליד חברת האשלג שנוסדה ב-1936 ושהפיקה בין היתר את הקלי (אשלגן) מים המלח, עמד בית מלון וחוף רחצה בשם "קליה". השם "קליא" מופיע בתלמוד הבבלי (עירובין כח, ע"ב). על פי פירוש רש"י, הכוונה ל"עשב ששורפין ונותנין אותו בבורית ורוחצין ידיהם", וכן כתב גם יסטרוב (Jastrow, 1950) בערכו. "קליא", אם כן, הוא עשב שאפרו משמש כבורית. נראה שהשם "קליה" ניתן גם על שם הצמח וגם על פי הצליל הדומה ל"קאלי" האשלגן.¹⁰ לאחר מלחמת ששת הימים התאזרח בצפון ים המלח היישוב קליה על שם המקום שנהרס בעת מלחמת העצמאות, אך נוספה לשם משמעות "דרשנית" נוספת: "קם לתחיה ים המוות".¹¹ נראה שזו המצאה של יהודה אלמוג ששימש כראש המועצה באותם הימים.

חלק מן השמות הם ראשי תיבות של ארגונים ותנועות: אפעל (ע"ש אגודת אידישע נציונאלר ארביטער פארבאנד, בתרגום לעברית), ניל"י, חב"ד, ביל"ו.¹² יישוב אחד מציין שנה – פעמי תש"ז, שלושה יישובים לציזון מספר בגימטריה: נתיב הל"ה (על שם הל"ה שיצאו לעזרת גוש עציון), גבעת כ"ח (ע"ש 28 בחורים מחטיבת אלכסנדרוני שנהרגו בסמוך במלחמת העצמאות), ניר ח"ן (לזכר 58 הנספים במטוס אל על שהופל מעל שמי בולגריה).

9 ביתן, 2004, עמ' 52. ההפניה לאובסביוס משובשת. הכפר ברקאי מוזכר אצל אובסביוס בערך 255, אך הכוונה לכפר מצפון לאשדוד.

10 ראו ביתן, שם, עמ' 123. שראל, 1995, מזכיר רק "קלי" במשמעות אשלגן.

11 וילנאי (1969, עמ' 43–66) איננו מזכיר את הסיבה על שם הצמח.

12 השם "ביתר" איננו קשור לכאן שכן הוא ניתן עקב קרבתו ליישוב העתיק ביתר, ואיננו על שם תנועת בית"ר.

להוציא את השמות שמבטאים שמות של חכמים או רבנים ידועים כמו רמב"ם, רי"ף, הרא"ה, או ארגונים כמו חב"ד פלמ"ח וניל"י – נקבעה צורתם של האחרים כך שיזכירו שורש או משקל עברי. בכך, כאמור, הקלו על קליטתם של השמות, כך שהיום חלק מהדוברים אינם יודעים כלל שמדובר בנוטריקון, ולכן הם עשויים כאמור גם להיכתב ללא גרשיים. אבני איתן, אפעל, ארגמן, דובב, דורות, ייטב, יעף, כפר מלל, מצפה אביב, ניר חן, ראם. כל השמות האלה מזכירים למעשה לקסמות עבריות.

ראשי תיבות בכתוב יישובים שמלכתחילה אינם ראשי תיבות

בשנים האחרונות הולך ומתרבה המנהג לכתוב קיצורים של שמות יישובים, ובמיוחד בשמות ערים, באמצעות ראשי תיבות. במרבית המקרים התופעה נוגתת רק בכתב ולא בהגייה. כך נוכל למצוא על מעטפות וטפסים שמות כמו ב"ב (בני ברק), ב"ש (מעט בעייתי, שכן יכול לכוון לבאר שבע – כך לרוב, אך גם לבית שמש או לבית שאן), כ"ס במקום כפר סבא, פ"ת, ר"ג, ת"א. נראה לי שרק במקרה אחד הולך ונפוץ השימוש של ראשי התיבות גם בדיבור, והכוונה לראשל"צ. אולי מה שגרם כאן הוא השימוש הרב בשם עקב גידול רב של אוכלוסיית העיר: ראשון לציון התפתחה מאוד בשנים האחרונות וכך גם פ"ת, ר"ג, ב"ב וכ"ס, שבהחלט אפשר לראותן כחלק מאגד הערים של תל אביב. אולי השימוש הגובר בשם הביא אפוא לקיצורו, וראשל"צ עלתה על כולנה.

מקורות

- אבן שושן, א' (תש"ל). *המלון החדש*. ירושלים: קרית ספר.
- אובסביוס (תשכ"ו). *ספר האונומסטיקון* (מהדורת ע"צ מלמד). ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- ביתן, ח' (עורכת) (2004). *אטלס ההתיישבות בישראל – אטלס שמות היישובים והמקומות בישראל*. ירושלים: משרד ראש הממשלה.
- וילנאי, ד' (1969). *אנציקלופדיה לידיעת הארץ*. תל אביב: עם עובד.
- זיו, י' (תשס"ה). *דגש של מקום*. ירושלים: צבעונים.
- מפת ישראל 1:250000 (1998). הוצאת המרכז למיפוי ישראל.

צור, מ' (2005). תרבות הזכרון והנצחה בישראל תולדותיה ואופיה. בתוך: א' שילר וג' ברקאי (עורכים), *וכדמם הבוקר יעלה – זיכרון והנצחה בישראל, אריאל, 171–2*, ירושלים.

קוטשר, י' (תשכ"ה). *מילים ותולדותיהן*. ירושלים: קרית ספר.

שראל, ב' (מהדיר) (1995). *כל מקום ואתר – מדריך לכל מקום ואתר בארץ ישראל*. ירושלים: משרד הביטחון וקרטא.

Jastrow, M. (1950). *Dictionary of Talmud babli Yerushalmi Midrasch literature and Targumim*. N.Y.